

770•li yšllarf Ordu Balšk•taki Uygur Ka anlš š tahtšnda Bögü Ka an oturmaktadı. 750•deki Talas sava šnda yenilen, ba ta An Lu- an isyanš olmak üzere art arda gelen isyanlarla sarsışlan Çin, ancak Uygurlaršn müdahaleleriyle isyanlardan kurtulabilmi tir. Çiñiler her yšl 100.000 top ipe i Uygurlaravergi olarak vermektedirler. O zamanki Çin tarihi Tangu, •Tang hazineleri bombo iken ve saray memurlarš maa laršnš alamazken Zuluca her yšl 100.000 top ipek verildi i kaydšnš dü mü tür.

bununla da bitmiyordu. Uygurlar Çin pazaršna da alš mš lardš. Bahar ve yaz aylarš Çangan•daki Çin pazarš Uygurlarla doludur. Bir at veriyolar; 40 top ipekli alşıyorlar. Zaman zaman kšzšp ehrin kapşlaršna mücediyorlar. mparator elçiler gönderip Uygurlarš güçlükle kiale tirebiliyor. Temmuz ayšnda Çangan•dan çškšp Uygur ülkesine nüdörlar. Kaynaklar 773 Temmuz•unda 1000•den fazla abanšn çe itli e yalar ve ipekliilerle dolu olarak Orhun•a döndü ünü yediyor. Bu, Uygurlaršn uluslar arası pazarlardaki rolünü gösteren çok eski bir tablodur. Aynı tarihlerde Çin•de kalış Çin elbiseleri giye alš an Uygurlar da vardır.

30 yšl kadar sonra 80•lerin ba laršndayış. Uygur Ka anlš šnda Ediz hanedanšndanp AUlug Bilge oturmaktadı. Yayšnšn vñlamasıyla ünlenmi olan Alpug Bilge. Yenisey boylaršndaki Kšrgšzlar üzerine öyle safer düzenlemi ki 400.000 ki ilik Kšrgšz ordusu peri an olmuVadiler, terk edilmi at ve ölülerle dolmu . Kšrgšzlaršn sava meydanšna taktš š silahlar da gibi yš šlmš . Bu, Türklerin çok skiden beri sürüp gelen alš şlagelmi manzaralaršndan biridir. Tüeklyine birbirlerini kšrmš lardır.

20 yšl kadar sonra, 821 yšlšn bir gözlem. Bir Müslüman Arap seyyahšnšn, Uygur Ka anlš š bankie Ordu Balšk•ta gördükleri. Ordu Balšk çok büyük birehirdir. Ba dat, am, Semerkant gibi ehirleri görmü olan bir gezgimi ifadesidir bu. Ordu Balšk•šn etrafšnda ekilmi tarlalar ve bahçelerzanış gitmektedir. Halk zenginle mi tir ve refah içinde yaraaktadı. Fakat halkšn ço u •Zšndškkžtš; yani Mani dinine meptur. Uygurlaršn 17 boyu vardır ve her boyun bir ba bu u. Her ba bu n da 13.000 ki ilik ordusu bulunmaktadı. Ka anšn ordu ise 12.000 ki iliktir. Orduda kadšn askerler de vardır. Ordunun toplarıışš 233.000•dir. Bu da ça da bir kayna šn Uygur ülkesine ki ihti am ve refahš gösteren tablosudur.

18-19 yšl sonra manzara de i ecektir. Yine bildik bir sebep yüzünden. Türkler arasš kavgasava lar. Vezir Kürebir ayaklanmš ; Alp Külüg Bilge Ka an ise üzüntüsündentihar etmi tir. Ka anlšk tahtšnaKazar Tigin oturtulmu tur. Kaynaklaršn verdi i somut bilgiler

böyle. Türk hafşzasşna kazşnannefsa Kutlu Da •šn parçalandş şñş ve elin yurdun •kutžunun gitti inisöylüyor. Kaynaklar manzarayş tasvire devam ediyor. Kş gelince müthi bir yut olmu tullaıvanlar kşrşlmş ; halk kştlşk içinde peri amol. Ba ka bir komutan, Külüg Baga, kendisinin bulunmadş ş bir sşrada vezirin isyan etmesine ve ka anşn de i tirilmesine öfkelenmi tir.Kşrgşn ve kştlş şñ yanş sşra ülkede müthi bir siyasi karga a hüküm sürmektedir. Öfkeli Külüg Baga Kşrgşz ülkesine gitmi , aña yeni iktidara kar ş hazşrlşklara ba lamş tşr. Kşrgşzlar zaten geçryşllarşn hşncş içindedirler. Külüg Baga 100.000 Kşrgşz atlşşşñşn ba •nda Balşk•a girer; Uygurlar katliamdan geçirilir; ehir yakşlşpkşş. Efsaneye göre kurtlar ku lar ve bütün hayvanlar göç, göç•ıye ba şrmaktadırlar.

Kâ garlş Mahmud•dan 2500 yıl kadar önce Orhun vadisinde ve genellikle bozkşr bölgesindeayan Uygurlarşn umumi manzarasş ve ya adşklarş tarihî madesaca böyle. Kâ garlş onlarş Do u Türkistan•da buluyor. Oray ne zaman gelmi ler? 840•taki katliam üzerine bozkşrdaki Uygurşn göç etti i kesindir. 13 boy güneye, 15 boy güneyatşya göçmü . Güneye göçenler Kansu Uygur Hanlş ş•nş, güneyatşya göçenler Hoço (Turfan) Uygur Hanlş ş•nş kurmu lar.

Genellikle Uygurlarşn 840•takbu göç olayşyla Do u Türkistan•a geldikleri kabul edili Aslşnda çok daha önceden Do u Türkistan•a Uygur yerle meleri vardıŞunlardan biri 697 yılında, Kapgan Ka an zamanşndadır. Onbaskşşyla bir kşşşm Uygur •bozkşrş geçerek Ka an yöresinež yerle mi ti (. Tekin 1976: 10). Do u Türkistan•šn önemli bikşşmş daha 750•lerde Uygurlarşn eline geçmi ti. 779•da Tibetliler Be Balşk•almş lar; ancak 800 civarşnda Alp Ulug Bilge Ka an Kuça, Kara a Turfan bölgelerini Tibetlilerden geri almş tş (Ercilasun 2004: 225). Barihî olaylar, Do u Türkistan, Bozkşr Uygur Ka anlş ş•nşn elindeyık de bölgeye Uygurlarşn yerle ti ini göstermektedir.

Aslşnda Uygurlar 6. yüzyılşniriki yarşşyla 7. yüzyılşn ba larşnda Tibe/Tölis birli i içindeydiler ve Çin kaynaklarşnda Wei ho olarak anşşyorlardş.Öndan önce de Kaçe/Kanglş birli i içindeydiler ve o zaman Yuamu olarak anşşyorlardş. Kaçeler daha •481•de Tanrş Da larş•nşn güneyu etekleri ve Turfan•až gelmi lerdı. Görüldü ü gibi Uygular çok eskiden beri Do u Türkistan•da mevcutturlar. 840•taki göçareketiyle nüfus bakşmşndan bölgede üstün duruma geldiler.

Ka garlş Mahmud dönemine gelince.

Kansu Uygur devleti Ka garlşın daha gençlik yıllarında, 1028-1036 arasında Tangutların hâkimi altına girmi ti. Hoço Uygurlar ise ba langşta Hamiden Çar'a kadar, a a ş yukarş bugünkü Do u Türkistan toprakları üzerinde hâkimdi. Ancak 11. asrın ortalarında Karahanlı Uygur sñsrşın Yukarş li•nin do usunda, daha güneyde ise Kuça civarında oldu utahmin edebiliriz. İla•nın (li nehrinin) sñsr oldu unu, Ka garlş•daki Uygurlarla ilgili ünlü iirden anlayabiliriz:

Kimi içre oldurup
İla suwşn keçtimiz;
Uygur tapa ba lanşp
Mşnglak ilin açtşmşş (Atalay III 1941: 235)

Hem Tarşm maddesinde (Atalay I 1940: 396), hem de Küsen maddesinde (Atalay I 1940: 404) Kuça•nın •Uygur sñsrş oldu u kayıtlıdır.

Bugünkü Uygurların belenmesi açssından bu kayıtlar önemlidir. Ka garlş•daki bu kayıtlara göre Uygurlar, batıda Kuça•ya kadar geliyor. Ka gar, Yarkent, Aksu gibi ehirlere ise Karahanlıların elinde. Bu sñsr bize açşkça gösteriyor bugünkü Uygur kavramıyla Ka garlş zamanındaki Uygur kavramı birbiriyle örtü müyor.

Bilindi i gibi bugünkü Uygur terimi, Sovyetler döneminde ortaya çşkmş tşr. 1921 yılında Ta kent•te toplanan ve Batş Türkistan•da ya ayan Do u Türkistanlılardan bir grup aydşnşn katıldış ş •Uygur Entelektüeller Konferansında, Do u Türkistan•daki yerle ik Türklere Uygur adşnşn veriliş i kabul edilmi tir. •Bu ad 1935 yılına kadar Do u Türkistan•a girmemi bu tarihe gelinceye kadar Do u Türkistan ehiri ve köy Türkleri kendilerine Müslüman Türk• demi lerdir. •Dr. Sun YaSen (dahi) •Üç Halk Prensibi• adlı eserinde •Müslüman Türk• tabirini kullanmış tşrf 1934•te ba layan Rus-Çin mü terek idaresi sşrasında Ümçide sözde bir konferans tertip edilmi ve adş geçen Ta kent kararş kabul ettirilmi tir. (Bu ra 1964: 98). Bu kararlardan ve bunların uygulanmasından dolayı Uygur deyince bugün Ka garlılar•a Yarkentlileri de anlıyoruz. Oysa Ka garlş Mahmud zamanında bunlar Karahanlı tebaasşydş ve Müslümandş; büyük bir ihtialle de o zamanki Uygur boyundan de ildiler. Karluk, Ya ma, Çigil, Toxsş boylarından birine veya birkaçına mensup olmalıydşlar. Ancak yüzyıl ba larındaki yeni adlandırmayla onlara da Uygur diyoruz.

Konuyu biraz daha açalım. Bugünkü Uygurların bir kısmı Ka garlı zamanında Karahanlı tebaası üsluman idiler ve onlara o zaman Uygur denmiyordu. Bugünkü Uygurların di er kısmı, yani Kuça ve do usunda kalanlar, daha ziyade de linin do usunda kalanlar Hoço Uygur Hanlı ş tebaası ve Buddiler. Ka garlı da Uygur denilenler bunlardır. Bir daha do uda Tangutlara tâbi olan Budist Uygurlar vardı. Bu durumarda Ka garlı'nın Tat dedi i, kâfir dedi i ve aleyhlerinde a ş iriirler nakletti i Uygurlar, bugünkü Uygurların ancak bir kısmıdır. Onlara kâfir diyen de Ka gar'daki Karahanlılardır ki bugün onlar Uygur adını taşımaktadır. Dolayısıyla bugünkü Uygurların aleyhlerinde nakledilen iirler e men Ka garlı'ya, Dîvânü Lügati-t-Türk'e ve aynı dönemdeki Kutadgu Bilig'e sahip çökmelerinde olacak bir ey yoktur. Ancak Karahanlıların torunlarının bir kısmı bugün Uygur olarak anlıyorsa, bir kısmının da Özbek, Kırgız vb olarak anıldığını unutmamak gerektir.

Konuyla ilgili olarak birkaç noktaya daha temas etmemiz lazımdır.

Birinci nokta Karahanlı sülalesinin mensup oldu u boy meselesidir. Bilindi i gibi bu meselede iki görüş vardır: Karluk ve Ya ma görüşü. Pritsak, Kafesol, Golden gibi tarihçiler Karluk görüşünü kabul ederler. Barthold, Togan ve at Genç gibi tarihçiler ise Karahanlı hanedanının Ya malar oldu u ve Ya malar üzerinden Dokuz O uzlara yani Uygurlara dayandı ş kanaatinde dirler. Balıca dayanakları, Hudüd-ü Alem'de geçen, Ya maların hükümdarları Tokuzguz hükümdarları ailesindedir. Z (e en 1963) kaydıştır. Bilindi i gibi o zamanki slam kaynakları Uygurlara Toguz Guz demektedir idiler. Mücmelü Fevâih'teki Ya ma padi aşına Bu ra Han derler. Z (e en 1985) kaydış da önemlidir. Çünkü Re at Genç'in de dedi i gibi Karahanlılardan ba ka hiçbir Türk devletinde hükümdarları Bu ra Han unvanını kullandıkları görülmemi tir (Genç 2002: 695).

Ya ma görüşünü kabul ederse Karahanlı hükümdarlarının Uygurlardan geldi ini de kabul etmi oluruz. E er Kâ garlı'nın da Karahanlı hükümdar sülalesine mensup oldu u görüşü do ru ise bizzat Mahmud da Uygur hükümdar sülalesinden geliyor demektir. Tabii ki Kâ garlı zamanında İdris ve Ya ma boyuna Uygur denmiyordu; Ya malar artık üstakil bir boydu. Çin kaynakları Dokuz O uzların dokuz boyu ile onların ba şındaki Uygurların dokuz boyunu sayar (Ercilasun 2004: 221-222). Bunların bir kısmı Köktürk yazılış metinlerinde de Türkçe söyleni leriyle geçer. On sekiz boyun hiçbir i Ya ma adını taşımamaktadır. Ancak ben Uygurların ka an

uru u olan Ya lakar•šn Ya ma ile ayş olabilece ini dü ünüyorum (Ercilasun 2004: 292).

İkinci nokta, Kâ garlş•nşn Uygur yazşşıyla ilgili kaydşđđr. Eserinin ba şnda Kâ garlş Uygur harflerinin listesini vermi tir. Listedeki her harfin altşnda Arap harfler şlş ş da vardşr. İgi çekici olan husus, alfabeyi Uygur adşyla de il Türk adşyla vermesidir. öyle diyor: •Bütün Türk dillerindekullanşlan harfler on sekizdir. Türk yazşş bu harflerle yazşlşr.Ž (Atalay 1940: 8). Bu kayştan anlıyoruz ki Uygur yazşş, Türk yazşş olarak umumi mi tir ve Müslüman Türklerin de yazşş 1070•lerde hâlâ Uygur yazşşđđr. Uygurlarşn bu yazşş kullandş şnş Kâ garlş rşya ve özellikle belirtmi tir: •(Uygurlar) -kitabşn ba tarafşnda bildirdi im üzere 24 harften ibaret olan Türk yazşşnş kullanşrlar. Kitabşnş, mektuplarşnş onunla yazarlar. Bundan ba ka Uygurlarşn Çinlilerin ayrş bir yazşlarş daha vardşr. Defterlerini, senetlerini bununla yazarlar. Bu yazşş Müslüman olmayan Uygurlarla Çinlilerderba kasş okuyamaz. Söylediklerim ehir halkşđđr.Ž (Atalay I 1940: 29). Defterlerin ve senetlerin yazşldş ş ikinci yazş Çin yazşş olmalşđđr.

Yukarıdaki sözlerden önceki kayda önemlidir. Kâ garlş öyle demektir: •Uygurlarşn öztürkçe dilleri oldu u gibi, kendi aralarında konu tuklarş zaman ayrş yazş dahi kullanşrlar.Ž (Atalay I 1940: 29).

DLT•de Uygurlarla ilgili di er bir nokta, Türkmen ve Uygur maddelerinde verilen efsanevi bilgid Türkmen maddesinde u destanş anlatılşırken skender•in önünden çekilen u•nun Hocend vadisinden do uya do ru gitti i bölüm öyledir: •Hakan u, Çin•e gitmi ti. Zülkarneyn (skender) de on takip etti. Zülkarneyn, Uygur yakşnlarşnda hakana yakla şınca hakana do ru bir öncü birli i gönderdi. Zülkarneyn de hakana do ru bir öncü birli i gönderdi. Geceleyin vuru tular; Zülkarneyn hakan ile barş yaparak Uygur ehirlirini kurdu. Bir müddet burada kaldş. Hakan u, çekilen Zülkarneyn•in izini takip ederek Balasagun•a kadar girdi. Kendi adşyla, •u• olarak adlandırılan behri kurdu. Oraya bir tşlşm ba lanmasşnş emretti. Bugüne leylekler bu ehri kar şşna kadar gelir, fakat ehri ötesine asla geçmez. O tşlşm o günden bugüne kadar kalmş tşr.Ž (Ercilasun 2007: 455).

Uygur maddesinde de öyle denir: • Uygur: Be ehirli bir vilayetin adı. Zülkarneyn Türk hakanş ile barş tşktan sonra bu ehirleri yaptırmş tşr. Bana, Muhammed Çatönka Han o lu Nizamettin srafil To an Tekin babasşndan hıya ederek der ki: Zülkarneyn Uygur illerine geldi inde Türk hakanşna dört bin ki i göndermi ; tulgularşna takşlan kanatlar ahin kanatlarş Bunlar öne ok attşklarş

gibi arkaya da ok atarlarmş . Kärneyn bunlara a akalmş ve îân xûz hûrend demi . •Bunlar keln kendilerine geçinirler, ba kasšnşn yiyece ine muhtaç olmazlar; çkü bunlaršn elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlayşp yiyebilirler• demek istemi ve bu vilayete Xuzxur adş verilmi . Bu vilayette ehir vardşr. Vilayetin halkş en katş kâfirlerdir, son derece atşcşdşrlar. Zülkarneyaptşrmş oldu u Sülmi, Koçu, Canbalşkyengibalşk adşndaki ehirlendir.Ž (Lasun 2007: 456).

Bu efsanevi rivayetlerden birkaç sonuç çşkmaktadşr.

1. u destanşndaki hükümdaru, Uygurlaršn efsanevi atasđđr. Uygurlar, u•nun skender•e gönderdi i 4000 atlıdan türemi tir.

2. Destanşn ba şnda nun Hocend vadisinde oturdu u belirtilmi tir. Destana göre, skender•gelince Altay Da larş•na do ru çekilmi tir; O uzlar ise Hocend•de kalşlardşr. Demek ki destana göre Uygurlar Altay Da larş civarşna gelmeden önce Hocend vadisinde O uzlarla beraber ya şyorlarmş .

3. Destana göre Uygurlarşđšnş skender koymu : Xuzxur. Bu isim de Farsçada •kenkendir kendilerine geçinirlerŽ demekmi .

Elbette yukarşda verilen etimolojir halk etimolojisi ve ilmî bir de eri yoktur. skender•irUygurlara Farsça bir isim vermesi zaten dü ünülemez. Ancakstandaki •tulgalarşna takşlan kanatlar ahin kanatlarş imi Ž kaydş önemlidÇünkü Çin kaynaklarş da Uygur•un Çince söyleni i olan Hueyo•nun anlamšnş • ahin gibi dönerler ve dalarlarŽ ekinde vermedikie Bence Uygur adşšnşn anlam ve etimolojisi buradan hareketle ortaya konulmaya çalı şmalşđr.

KAYNAKÇA

ATALAY Besim (1940-1941): Divanü Lûgatt-Türk Tercümesi-III, TDK, Ankara.

BU RA M. E. (1964): •Do u Türkistan•a DairŽ, Türk Kültürü, Sayş: 21 (Temmuz 1964), TKAE, Ankara.

ERC LASUN Ahmet B. (2004)Ba langşçtan Yirminci Yüzyşla Türk Dili Tarihi, Akça Yay., Ankara.

ERC LASUN Ahmet B. (2007): Makaleler .Dil-Destan-Tarih-Edebiyat (Hazşrlayan: Ekrem Arşko lu), Akça Yay., Ankara.

GENÇ Re at (2002): •Karahanlıš Tažni Genel Türk Tarihi 2, Ankara.

E EN Ramazan (1998): slâm Crafyacšlaršna Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TKAE, Ankara.

TEK N inasi (1976): Uyguca Metinler II. Maytršsimit, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara.